

HALINA KARAŚ

Uniwersytet Warszawski

JĘZYK POLSKI NA KOWIEŃSZCZYŹNIE – SYTUACJA, ZMIANY, STAN NA POCZĄTKU XXI WIEKU

Artykuł przedstawia sytuację języka polskiego na Kowieńszczyźnie – wielonarodowym i wielojęzycznym regionie, w przeszłości stanowiącym zwartą enklawę polskojęzyczną. Materiał został zebrany w trakcie eksploracji terenowych prowadzonych w latach 1997-2003.

Słowa kluczowe: dialektologia, socjolingwistyka, polszczyzna kowieńska, gwary polskie, wielojęzyczność, kontakty językowe

Keywords: dialectology, sociolinguistic, Polish language in Kaunas region, Polish dialects, multilingualism, languages contacts

§ 1. Przedmiot i cel badań, podstawa materiałowa. Termin polszczyzna kowieńska

Celem artykułu jest przedstawienie sytuacji języka polskiego na Kowieńszczyźnie i rekonstrukcja stanu dawniejszego (w I połowie XX wieku) na podstawie badań terenowych przeprowadzonych w latach 1997-2003 i późniejszych krótkich wyjazdów, których zadaniem było zorientowanie się w zachodzących zmianach. Były to zarówno badania własne, jak i ekspedycje prowadzone w ramach praktyk dialektologicznych studentów polonistyki Uniwersytetu Wileńskiego pod opieką moją i doc. dr Krystyny Rutkowskiej. Takie obozy gwaroznawcze odbyły się w Datnowie (lit. Dotnuva) w rejonie kiejdańskim (1999), w Bukańcach (lit. Bukonys) w rejonie janowskim (2002), w Wilkomierzu (lit. Ukmergė) w roku 2003. Bardzo serdecznie dziękuję Pani Docent Krystynie Rutkowskiej, współopiekunce i współorganizatorce praktyk, i wszystkim Uczestnikom – Studentom¹ za ich zaangażowanie, dzięki czemu udało się zgromadzić bogate materiały gwarowe.

¹ Uczestnikami tych obozów dialektologicznych byli: Danuta Andriulionaitė, Diana Bieloborodaja, Julia Bojarszynowa, Bożena Daszczyńska, Beata Dawydenko, Regina Jankielait, Kristina Klemiato, Janina Lipniewicz, Nijolė Šalkauskaitė, Honorata Szocik, Bożena Taraszkiewicz, Jolanta Wasilewska, Anna Bartoszewicz, Ruta Kaltanaitė, Agnieszka Ławrukajtis, Iwona Lewkowicz, Jana Łoktik, Krystina Małyszko, Renata Matulewicz, Wiktoria Pawlewicz, Jolanta Wankiewicz, Lucja Wojtkiewicz, Katarzyna Żygo, Renata Chatkiewicz, Daria Fedotowa, Olga Gilewicz, Wiktoria Jakubickaitė, Julia Jakubovskaitė, Wilma Karazijaitė, Olga Nemcewa, Agnieszka Rudol, Tatiana Wojciechowicz.

Materiał językowy pochodzi z rozmów po polsku, nagranych w 90 miejscowościach Kowieńszczyzny (położonych w 6 współczesnych rejonach Litwy: kowieńskim, janowskim, kiejskańskim, radwiliskim, poniewieskim i wilkomierskim), z ponad 150 informatorami, dla których polszczyzna stanowiła w przeszłości kod prymarny, tj. poznany w rodzinie bez udziału innego języka. Sporadycznie nagrywano również osoby, dla których była interdialektem (np. starowierców).

Były to następujące miejscowości:

I. Rejon kiejskański: Akademia (lit. Akademija), Ażełajcie (lit. Ažuolaičiai), Bartuniszki (lit. Bartkūniškiai), Bierze (lit. Bieržiai), Datnów (lit. Dotnuva), Dowmonty (lit. Daumontai), Jaswojnie (lit. Josvainiai), Kiebowicze (lit. Kėboniai), Kielaryszki (lit. Keleriškiai), Kompy (lit. Kampai), Kroki (lit. Krakės), Kropiły (lit. Kropilai), Kujany (lit. Kūjėnai), Lipluny (lit. Lipliūnai), Misztowty (lit. Mištautai), Nacuny (lit. Nociūnai), Ongiry (lit. Angiriai), Pasmelgis (lit. Pasmilgys), Piadzie (lit. Pėdžiai), Podbrzezie (lit. Paberže), Pojeśla (lit. Pajieslys), Poszuszwia (lit. Pašušvys), Roszcze (lit. Ruoščiai), Sawaczany (lit. Saviečiai), Szaty (lit. Šėta), Świętobrość (lit. Šventybrastis), Tubie (lit. Tubiai), Urniaże (lit. Urnėžiai), Wilajnie (lit. Vilainiai), Wojnatyszki (lit. Vainotiškiai), Wołujcie (lit. Valučiai), Żegowicze (lit. Žiogaičiai).

II. Rejon kowieński: Bobty (lit. Babtai), Czekiszki (lit. Čekiškai), Dowgieliszki (lit. Daugeliškiai), Kormiałów (lit. Karmėlava), Kruwondy (lit. Kruvondai), Małe Łopie (lit. M. Lapės), Wielkie Łopie (lit. D. Lapės), Poniewieżyk (lit. Panevėžiukas), Wendziagoła (lit. Vandžiogala), Wikuny (lit. Vikūnai).

III. Rejon janowski: Bogusze (lit. Bogušiai), Borejsze (lit. Bareišiai), Bukańce (lit. Bukonys), Dumsie (lit. Dumsiai), Gajżuny (lit. Gaižūnai), Kliminie (lit. Klimynė), Kułwa (lit. Kulva), Lepy (lit. Lipiai), Markuciszki (lit. Markutiškiai), Miłagiany (lit. Miłagainiai), Mimajnie (lit. Mimainiai), Pietraszuny (lit. Petrašiūnai), Pupkule (lit. Pupkuliai), Satkuny (lit. Satkūnai), Skorule (lit. Skaruliai), Szwajcaria (lit. Šveicarija), Szyły (lit. Šilai), Wojwodziszki (lit. Vaivadiškiai), Żejmy (lit. Žeimiai).

IV. Rejon poniewieski: Krakinowo (lit. Krekenava), Mitruny (lit. Mitrūnai), Uszpurwie (lit. Užpurviai), Rutakiemie (lit. Rutakėmis), Wilki (lit. Vilkiai), Bejmany (lit. Baimanai).

V. Rejon radwiliski: Pacunele (lit. Počiūneliai), Wołmontowicze (lit. Valmunčiai), Wodokty (lit. Vadaktai).

VI. Rejon wilkomierski: Wilkomierz (lit. Ukmergė), Białożoryszki (lit. Belazariškiai), Bugańce (lit. Bugeniai), Dowmonciszki (lit. Daumontiškiai), Gruże (lit. Gružos), Grygźdze (lit. Grigždžiai), Krakszle (lit. Krokšliai), Pobójsk (lit. Pabaiskas), Ponatery (lit. Panoteriai),

Poszyły (lit. Pašilė), Kapuściely (lit. Kopūsteliai), Krykszczany (lit. Krikštėnai), Lunny (lit. Liūnai), Sukinie (lit. Sukiniai), Rakowszczyzna (lit. Rakaučizna), Siesiki (lit. Siesikai), Towiany (lit. Taūjenai), Wieprze (lit. Vepriai).

Pominięto w powyższym wykazie miejscowości, w których nie zostały dokonane nagrania, np. Szetejnie (lit. Šeteniai), Upita (lit. Upytė), ze względu na brak odpowiednich informatorów.

Zebrany wówczas materiał językowy w postaci nagrań wywiadów kierowanych na określone tematy, zapisów inskrypcji nagrobnych, listów itp. stał się już podstawą kilku opracowań moich i K. Rutkowskiej: autorskich (Karaś 2001, 2002, 2008, 20012; Rutkowska 2002, 2006, 2010) i współautorskich (Karaś, Geben, Rutkowska, Ušinskienė 2001; Birgiel, Karaś 2006; Rieger, Rutkowska, Masojć 2006). W wymienionych publikacjach została wykorzystana tylko część zebranego materiału, pozostały czeka na opracowanie. Należy podkreślić, iż polszczyzna kowieńska została już stosunkowo dobrze opisana, zarówno współczesna, jak i historyczna, gdyż ostatnie lata obfitowały w publikacje jej poświęcone², w tym wydany został obszerny wybór tekstów, dobrze odzwierciedlających jej stan na przełomie XX i XXI wieku (Karaś, Geben, Rutkowska, Ušinskienė 2001).

Termin polszczyzna kowieńska odnosi się do różnych wariantów polszczyzny używanej na obszarze na północ od Kowna po historyczną Sienkiewiczowską Laudę (zob. Karaś 2002, 2008, 2012). Obejmuje on zatem polszczyznę, której używają Polacy w rejonie kowieńskim (lit. Kauno r.), kiejdańskim (lit. Kėdainių r.), na pograniczu rejonu kiejdańskiego, poniewieskiego (lit. Panevėžio r.) i radwiliskiego (lit. Radviliškio r.), w rejonie janowskim (lit. Jonavos r.), częściowo wilkomierskim (lit. Ukmergės r.).

Część badaczy rozumie jeszcze szerzej ten termin jako określenie polszczyzny stosowanej zarówno na Kowieńszczyźnie, jak i na dalekiej Żmudzi, tzn. polszczyzny, której obszar wyznaczają granice byłej guberni kowieńskiej (np. Sawaniewska-Mochowa 1996: 48). Węższe rozumienie terminu polszczyzna kowieńska, tj. odnoszenie jej tylko do języka polskiego używanego na terenie między Wilią, Niemnem i Niewiażą, cechowało m.in. H. Turską, która wymienia w swojej pracy *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie* trzy zwarte arealy używania polszczyzny na Litwie: kowieński, wileński i smołwieński. H. Turska nie zajmuje się obszarem kowieńskim, przytaczając tylko opinię J.

² Oprócz wspomnianych wyżej prac H. Karaś i K. Rutkowskiej wymienić należy także następujące publikacje: Adomavičiūtė-Čekmonienė, Čekmonas 1999, Marszałek, Mędelska 2001, 2005, Mędelska 1997, Sawaniewska-Mochowa 2002, Sawaniewska-Mochowa, Zielińska 2007, Zielińska 2002. Wspomnieć należy też, że materiał ten został też częściowo wykorzystany w publikacjach poświęconych ogólnie polszczyźnie na Litwie, por. np. Karaś 2007, 2008, 2009a, 2009b, 2010, 2011.

Jakubowskiego na temat genezy i chronologii tej polszczyzny. Hipoteza ta zakłada, że polska wyspa na Kowieńszczyźnie powstała w II połowie XIX w. na tych terenach, gdzie było szczególnie dużo zaścianków i okolic szlacheckich i gdzie polszczyzna szerzyła się na skutek ciągłych kontaktów między zaściankami i okolicami szlacheckimi a wsiami chłopskimi, co doprowadziło z czasem do przejścia polszczyzny jako języka domowego przez chłopstwo litewskie (Turska 1939/1995: 8).

Eksploracja terenowa przeprowadzona na przełomie XX i XXI wieku potwierdziła tę hipotezę. Niewątpliwie podstawową rolę w ukształtowaniu się kowieńskiego obszaru gwarowego stanowiła polszczyzna drobnej szlachty. Do dziś bowiem największe skupiska Polaków występują głównie na obszarach zamieszkałych dawniej przez drobną szlachtę, czyli dawnych dworów, zaścianków i okolic szlacheckich (Lauda, okolice Datnowa, Kiejdan, Wendziagoły, Kowna).

Należy podkreślić, że już w okresie powojennym trudno mówić o kowieńskim areale polskojęzycznym. Jest to określenie historyczne, które może się odnosić do stanu na początku XX wieku, także do okresu międzywojennego, kiedy w sytuacji językowej na tych terenach zachodziły jednak już poważne zmiany pod wpływem czynników ekstralingwistycznych. W XX wieku, zwłaszcza w drugiej jego połowie, Kowieńszczyzna była – na skutek wspomnianych zmian polityczno-społecznych i związanych z nimi językowych – największym obszarem bilingwizmu polsko-litewskiego, wyraźnie mieszanym (zwłaszcza w wyniku zmian powojennych) pod względem etnicznym i językowym, pokoleniowo zróżnicowanym w zakresie znajomości języka polskiego, pozostającym z dala od pogranicza litewsko-białoruskiego. W trakcie prowadzonych eksploracji terenowych, tj. na przełomie XX i XXI wieku, był to już zanikający ośrodek języka polskiego z niewielkim odsetkiem Polaków. Polszczyzna, która tu wygasła, pozostawała w ciągłym kontakcie z językiem litewskim (jako językiem urzędowym od 1918 r.), z rosyjską gwarą starowierców, a po wojnie z rosyjskim ogólnym (tzw. ruszczyzna radziecka) i potocznym.

§ 2. Liczebność Polaków na Kowieńszczyźnie – zmiany w ciągu ostatniego wieku

Sytuacja języka polskiego na tym terenie podlegała ogromnym zmianom zarówno z uwagi na liczebność społeczności polskojęzycznej, jak i na zakres jego użycia, obniżenie jego prestiżu i ograniczenie jego funkcji. Drastycznie zmalała w XX w. liczba Polaków i przerwana została ciągłość przekazywania polszczyzny w rodzinie.

Kowieńszczyzna była kiedyś bardzo prężnym ośrodkiem polskim (choć oczywiście nie wyłącznie polskim), który w wyniku splotu różnych czynników politycznych i społecznych

uległ dezintegracji. Wystarczy przypomnieć dane z okresu międzywojennego. Spis litewski z roku 1923 wykazał w trzech powiatach: kowieńskim, wilkomierskim i kiejdańskim 29, 9 tys., tj. 7,2% mieszkańców (ogółem w ówczesnej Litwie 64,6 tys. tj. 3,2% ludności), ale były to prawdopodobnie dane zaniżone. Polscy demografowie, który w tym czasie przeprowadzili weryfikację danych litewskich na podstawie głosowania w wyborach do sejmu na listy narodowościowe, szacowali liczebność Polaków w wymienionych powiatach na 107 tys., tj. 26,5% mieszkańców (ogółem na Litwie 202 tys., tj. 9,9%), ale te z kolei dane uznać należy za zawyżone. Można przyjąć, że najprawdopodobniej liczba ludności polskiej na całej Litwie wynosiła ok. 140 tys. (por. Eberhardt 1997: 102). Kolejny spis z r. 1931 wykazał wyraźne zmniejszenie się ludności polskiej, a spisy powojenne wskazywały na szybkie kurczenie się polskiej społeczności na Kowieńszczyźnie, por. 12 660 Polaków w 1959 r., 9 130 w 1970 r., 6 903 w 1979 r., 5 979 w 1989 r., 3 729 w 2001 r. i 2 812 w 2011 r. Przytoczone dane dotyczą powiatu kowieńskiego, obejmującego obecnie rejon kowieński, kiejdański, birszański, janowski, koszedarski, preński, rokiski, a więc w dużej części pokrywającego się z dawną polskojęzyczną enklawą na Kowieńszczyźnie, choć niecałkowicie.

Zmniejszenie się ludności polskiej, której miejsce zajęli przybysze z różnych stron Litwy, głównie z dalekiej Żmudzi, spowodowały różne czynniki, zwłaszcza po II wojnie światowej deportacje na Syberię, repatriacja do Polski, organizacja kolchozów, migracja wewnętrzna. To wszystko sprawiło, że Kowieńszczyzna przestała być zwartym obszarem polskojęzycznym. Procesy urbanizacyjne, kolektywizacja rolnictwa i przeprowadzona latach 60. i 70. XX w. melioracja doprowadziły do powstania wielu nowych pod względem demograficznym osiedli i zaniku dużej części okolic i zaścianków szlacheckich. Do tego doszły procesy asymilacyjne spowodowane różnymi czynnikami, oprócz wyżej wymienionych m.in. brakiem lub dużym ograniczeniem działalności polskiego szkolnictwa, polskich organizacji i stowarzyszeń, stopniowym usuwaniem polszczyzny z Kościoła, małżeństwami mieszanymi.

Dane oficjalne z 2011 roku wskazują w zasadzie na zanik polskojęzycznej enklawy kowieńskiej. Polacy na Kowieńszczyźnie stanowią najmniejszy odsetek całej społeczności polskiej na Litwie spośród trzech dawnych zwartych obszarów polskojęzycznych, mimo że terytorialnie jest on najbardziej rozległy. Widać też tendencję spadkową w odniesieniu do liczebności Polaków na Kowieńszczyźnie w okresie powojennym (od 1959 roku). Dane te przedstawia tabela nr 1.

Tabela nr 1. Zmiany liczby ludności polskiej na Litwie na 3 głównych obszarach polskojęzycznych w latach 1959-2001 (tabela ogólna). Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w pracy: Eberhardt 1997 i danych spisu powszechnego z r. 2001 za: <http://www.std.lt> i z roku 2011 za: web.stat.gov.lt.

Obszar – nazwa polska / litewska (% Polaków na Litwie)	Liczba 1959 r.	Liczba 1970 r.	Liczba 1979 r.	Liczba 1989 r.	Liczba 2001r.	Liczba 2011r.
Powiat kowieński – lit. Kauno apskritis	12 660 5,5%	9 130 3,8%	6 903 2,8%	5 979 2,3%	3 729 1,6%	2 812 1,4%
Rejon jezioroski i ignaliński – lit. Zarasų ir Ignalinos r.	8 178 3,6%	6 912 2,9%	6 080 2,5%	6 385 2,5%	5 967 2,5%	4 487 2,2%
Powiat wileński – lit. Vilniaus apskritis	196 436 85,4%	213 336 88,8%	223 622 90,5%	236 398 91,6%	215 916 91,7%	186 192 92,9%
Razem 3 enklawy (% Polaków na Litwie)	217 274 94,4%	229 378 95,5%	236 605 95,8%	248 762 96,4%	225 612 95,8%	193 491 96,6%
Ogólnie na Litwie (% ogółu mieszkańców)	230 107 8,5%	240 203 7,7%	247 022 7,3%	257 994 7,0%	235 426 6,7%	200 317 6,6%

Na całej Kowieńszczyźnie, a ściślej w powiecie kowieńskim, polską tożsamość narodową zadeklarowało w 2011 roku jedynie 2812 osób, a więc ponad czterokrotnie mniej niż w 1959 roku.

Dane z ostatniego spisu powszechnego z roku 2011 dotyczące szerzej rozumianej Kowieńszczyzny – rejonu kowieńskiego i Kowna, kiejdańskiego, poniewieskiego, radwiliskiego, janowskiego i wilkomierskiego zawiera tabela nr 2. Dane te należy opatrzyć koniecznością kilkoma zastrzeżeniami. Po pierwsze, językowe zasięgi nie pokrywają się z granicami administracyjnymi, a dane pochodzą właśnie z jednostek administracyjnych – rejonów, które należą do kilku powiatów – kowieńskiego (lit. Kauno apskritis), poniewieskiego (lit. Panevėžio apskritis), szawelskiego (lit. Šaulių apskritis) i wileńskiego (lit. Vilniaus apskritis). Nie jest to zatem teren obecnego powiatu kowieńskiego, choć pokrywa się w dużej mierze z nim, sięgając jedynie na obrzeża przyległych powiatów wymienionych wyżej. Zresztą są to rzeczywiste obrzeża czy raczej obszary pograniczne, np. między Kowieńszczyzną i Wileńszczyzną (por. rejon wilkomierski). Uwzględnione w tabeli

rejony tylko w części pokrywały się z dawniejszym obszarem polskojęzycznym. Dotyczy to zwłaszcza styku rejonu radwiliskiego i poniewieskiego. Poza tym prowadzone przez dłuższy czas – kilkunastu lat – badania terenowe uświadomiły mi płynność granic wyznaczanych obszarów. Umownie się mówi o trzech dawnych enklawach polskojęzycznych, ale nigdy nie miały one wyrazistych granic, ani też nie były w całości wyłącznie polskojęzyczne. Miały na ogół charakter pograniczny, wielojęzyczny, wielokulturowy i wieloetniczny, na których polszczyzna była używana w różnych funkcjach i różnym zakresie.

Tabela nr 2. Liczebność i odsetek ludności polskiej na Kowieńszczyźnie w roku 2011 w poszczególnych miastach i rejonach. Opracowanie własne na podstawie danych spisu powszechnego z r. 2011 za: web.stat.gov.lt.

Nazwa polska	Nazwa litewska	Liczba Polaków	Procent Polaków	Ogólna liczba mieszkańców
Kowno	Kaunas	1136	0,36%	315 993
Rejon kowieński	Kauno r.	340	0,35%	95 998
Rejon kiejdański	Kėdainių r.	329	0,61%	54 057
Poniewież	Panevėžys	180	0,18%	99 690
Rejon poniewieski	Panevėžio r.	91	0,23%	39 011
Rejon radwiliski	Radviliškio r.	84	0,20%	42 389
Rejon janowski	Jonavos r.	542	1,17%	46 519
Rejon wilkomierski	Ukmergės r.	280	0,7%	40 055
Razem		2 982	0,41%	733 712

Dane powyższe, jeszcze raz podkreślam, ze względów wyżej wymienionych mają charakter orientacyjny. Niemniej jednak, pamiętając o tych wszystkich zastrzeżeniach, można wysnuć z nich pewne wnioski. Z powyższego zestawienia widać, że w 2011 roku tylko w rejonie janowskim Polacy przekraczali nieco ponad 1% mieszkańców, natomiast we wszystkich pozostałych rejonach ich odsetek jest minimalny. Średnio wynosi na uwzględnionym obszarze 0,41% ogółu mieszkańców. W stosunku do danych z poprzednich spisów powszechnych mamy do czynienia nie tyle ze znaczącym ubytkiem Polaków, co właściwie już z zanikiem ludności polskiej na tych terenach.

§ 3. Tożsamość narodowa a język

Związek polskiej tożsamości narodowej z językiem ojczystym polskim nie zawsze jest oczywisty. Autodeklaracje mieszkańców Litwy, w tym Kowieńszczyzny, ukazują wielojęzyczny, wielonarodowy charakter tego terenu oraz skomplikowane relacje między identyfikacją narodową a językiem społeczności polskiej. Trzeba jednak pamiętać, że te deklaracje nie zawsze mają pokrycie w rzeczywistości, czym innym jest deklaracja, a czym innym informacja o praktycznym, codziennym używaniu języka. Takie informacje można uzyskać tylko w trakcie eksploracji terenowej, podczas swobodnych rozmów – wywiadu na temat stosowanych języków oraz na podstawie obserwacji zachowań językowych. Osoby deklarujące jeden z używanych przez siebie języków jako ojczysty wskazują przecież tylko na język im najbliższy, język rodziny, niekoniecznie nawet na język najlepiej opanowany czy najczęściej używany. Tymczasem w społeczeństwie wielojęzycznym jednostka bi- lub polilingwalna używa na co dzień dwóch lub kilku języków, nie tylko języka ojczystego, zwłaszcza w sytuacji, gdy ten nie pełni funkcji języka urzędowego. Dystrybucja funkcjonalna poszczególnych języków jest zależna od wielu czynników, m.in. od sfery życia społecznego, sytuacji komunikacyjnej czy tematu rozmowy.

Z badań terenowych wynika, iż polska świadomość narodowa i język polski jako ojczysty (czy prymarny, tj. przekazywany w domu bez pośrednictwa innego języka) nie zawsze łączą się ze sobą. Częste są świadectwa naszych respondentów, w których podkreślają oni, że używają na co dzień w domu języka polskiego (lub używali go ich rodzice), ale narodowość mają niepolską. Bywa tak, że jest to tzw. tożsamość „paszportowa”, a więc ważne jest określenie wpisane w dokumencie, stąd określenia „liczyć się kimś”, „pisać się kimś”, por.

Litwini już liczyli sia, al'e po litewsku nie umieli. Litwini w dokumentach, Litwini zapisane, al'e Michałowscy familija byli moje rudzicy, takie polskie familije Woł.HA.

Tu póki Litwa akuratna stała, tu po litewsku ni jeden nie umiał, wszystkie takie liczyli sie, tak nazywali nas tutaj wszystkich, nieczyste Pol'acy a Gudy Woł.AM.

Na podstawie wywiadów i obserwacji wyróżnić można na Kowieńszczyźnie takie sytuacje modelowe, jak:

a) Polak, a dokładniej Polak litewski (por. [najwięcej było] *no naszych tak nazwanych Pól'aków, takich o litewskich WOł.HA; dziadulki i pradziadulki były takie nazwane Pol'acy litewskie, do dzisiaj tak między sobo po polsku Wendz.WK*) – głównie przedstawiciele najstarszego pokolenia, które polszczyzny w domu używa tylko sporadycznie, w ograniczonym zakresie, jako język domowy w kontaktach z młodszymi członkami rodziny

występuje najczęściej litewski, jest to też język kontaktów zewnętrznych (rzadziej rosyjski, np. z sąsiadami Rosjanami);

b) ni Polak ni Litwin (por. np. *My tak ni Pöl'acy ni Litwini* Wendz.MR) – określa się też często jako *mieszaniec, mieszany, mieszanka* (por. *dziadul'ek nieprawdziwy Pol'ak był, mieszany* Rosz.WR); na co dzień używa przede wszystkim języka litewskiego, polskim posługuje się znacznie rzadziej, sporadycznie, choć w dzieciństwie w domu mówił tylko po polsku, w różnych sytuacjach komunikacyjnych stosuje również rzadko rosyjski;

c) Litwin – ale deklaruje, że jego rodzice mówili tylko po polsku, on też w dzieciństwie – po polsku (por. *nu ja Litwin, nu Pul'aki byli ojcy, matka nie umiała po litewsku, powtórzyć po litewsku nie mogła, ojciac to jaszczce uczył sie* Wendz.ZB; *w moim paszporcie Litwin napisane. Jak poszedłem do szkoły, to my nic nie rozumieli po litewsku, to dobrze, że nauczycieli popadli sie Pul'aki, wywołaju odpowiadać, nic nie rozumiemi, nu tak przywykli, przywykli* Wod.M), obecnie na co dzień używa obu języków (znacznie rzadziej polskiego, niekiedy tylko sporadycznie), Litwin, bo urodził się na Litwie i tu mieszka (por. np. *My to Pöl'acy, al'e na Litwie żyjemy, to i tak my teraz Litwini* Urn.HU).

Dla terenu nie tylko Kowieńszczyzny, ale właściwie całych dawnych Kresów Wschodnich charakterystyczna jest przywoływana w wypowiedziach informatorów kategoria „mieszania/pomieszania” (*my mieszańce, my takie wymieszani jesteśmy, my mieszane*), por.

Było bardzo Polaków dużo, a teraz wymieszana kiedy jestem, to zięć nie umie po polsku, to wnuki nie umieją po polsku, no i takie mieszane jestem. (..) Teraz już pomieszali się te ludzi takie. Mam tych zięciów, mam trzech zięciów, ni jeden po polsku nie umie, nu a wnuki też tak samo. Wędz.JK.

W wywiadach padają z ust informatorów określenia, typu „czysty / akuratny / prawdziwy”, por. np.

Tutaj, jak to powiedzieć, czystych Pul'aków nie była. Nu takich wo, jak my umiemy rozmawiać, to dużo była takich Wod.JD; *panowie ja gdzie służyłam oni nie umieli, oni nie rozmawiali wcal'e pö litewsku, pö polsku, oni prawdziwe byli Pol'acy* Wil.JR

w opozycji do: „nieczysty / nieakuratny / nieprawdziwy” Polak, por. np.

Rozmawiać po polsku tak po prostemu. Tak jak u nas wszystkie rozmawiają (..), my to już takie żargony, nieprawdziwa Pulacy. Tylko tu już taki brzeg, tak przywyklim. Rosz. MC.

§ 4. Język polski w wielojęzycznym regionie kowieńskim – zmiany w sytuacji językowej w ciągu XX wieku

Obszar kowieński tworzył w przeszłości swoistą mozaikę językową i narodowościowo-kulturową, na którym polszczyzna stanowiła interdialekt – język komunikacji wszystkich mieszkańców. Inne stosowane tam kody komunikacyjne to przede wszystkim język litewski, rosyjski (na początku XX wieku jako język urzędowy w zaborze rosyjskim, stąd dobrze znany) i jidysz w odmianie północnokresowej (litwackiej). Na całym określonym tu terenie rozsiane były rosyjskojęzyczne wsie starowerskie, a jego obrzeża były już wyraźnie mieszane pod względem narodowościowym i językowym, zwłaszcza na zachód od linii Niewiaży, gdzie znaczący udział miała ludność litewska. Ponadto większość mieszkańców małych miasteczek stanowili Żydzi. Inne mniejszości, np. niemiecka, łotewska, były niewielkie i w związku z tym również ich języki nie wpływały w sposób znaczący na sytuację językową.

Świadczenia o interdialektalnym charakterze polszczyzny są bardzo częste i pochodzą zarówno od Polaków, jak i Litwinów oraz Rosjan – starowierców, por.

tu w Bukancach wie byli Litwini ali wszystkie pu polsku prawie rozmawiali przy Smietonia dlategu że byli dwory Buk.MK;

My jak my roslim un wszyskia dzieci tu wszyskia pu polsku gadalim Pon.WR.

My w domu pu rusku rozmawialim, bu my starawieru, a tu...jak tu ros'lim w wioscy my ros'lim w chacia pu rusku, a du wioski szedlim tu ji pu polsku, moja dzieci wszyskia umieju, a wnuki a ni bim bam już, nie chcu musi, a moza, moza jim ciężku, Lepy.OT;

W XX wieku sytuacja językowa na Kowieńszczyźnie podlegała znaczącym zmianom. Polegały one na:

- 1) zmianach ludnościowych, których skutkiem był znaczny spadek liczby użytkowników języka polskiego (por. §2) i jidysz przy jednoczesnym gwałtownym wzroście użytkowników języka litewskiego i mniej znaczącym wzroście użytkowników języka rosyjskiego,
- 2) kształtowaniu się lub zanikaniu różnych typów dwu- i wielojęzyczności (np. bilingwizmu polsko-litewskiego);
- 3) zmianach w zakresie stosowania poszczególnych języków, ich funkcji i prestiżu; w tym w szczególności ograniczenie funkcji i zakresu użycia polszczyzny oraz obniżenie jej prestiżu przy jednoczesnym rozszerzeniu funkcji i zakresu użycia języka litewskiego i wzroście jego prestiżu.

W czasie II wojny światowej ludność żydowska uległa zagładzie i język jidysz w swej odmianie północnokresowej, tzw. litwackiej (Grek-Pabisowa 1997: 157-159), przestał być jednym z kilku ważnych języków stosowanych na Kowieńszczyźnie. Wojna i zmiany

powojenne sprawiły, że w ośrodku kowieńskim praktycznie przestała istnieć społeczność niemiecka. Wspomniane już wyżej powojenne deportacje na Syberię i tzw. repatriacja do Polski spowodowały ogromne zmniejszenie się ludności polskiej, której miejsce zajęli przybysze z różnych stron Litwy, głównie z dalekiej Żmudzi. Deportacje te objęły też ludność litewską. Napłynęła na te ziemie natomiast ludność rosyjska i – w mniejszej mierze – białoruska.

Wymienione wyżej czynniki oraz duża migracja wewnętrzna sprawiły, że omawiany obszar wyraźnie się zmienił pod względem językowym. Zmieniła się zwłaszcza sytuacja języka polskiego także w wyniku ukształtowania się powszechnego bilingwizmu polsko-litewskiego oraz szerszej znajomości języka rosyjskiego. Język litewski jako język urzędowy używany w szkole, w pracy, w kościele, w rozmowach z mieszkańcami przybyłymi z innych stron Litwy w ostatnich latach, zdobył dominującą pozycję, zwłaszcza w osiedlach nowych pod względem demograficznym. W czasach ZSRR rozszerzył się też zakres języka rosyjskiego (w pokoleniu młodszym, które nie pamiętało już czasów zaborów i języka rosyjskiego jako urzędowego), by zmniejszyć się wyraźnie po jego rozpadzie i po powstaniu Republiki Litewskiej.

Dziś w regionie kowieńskim funkcjonują przede wszystkim trzy języki w różnych swoich odmianach: jako podstawowy język litewski, jako częsty, zwłaszcza w kontaktach z ludnością nielitewskojęzyczną, język rosyjski oraz – sporadycznie, z wieloma ograniczeniami – język polski. Dobrze te zmiany oddają wypowiedzi informaterek z Laudy (Pacunele) i z Wilkomierza, por.

U nas już teraz mało chto rŭzmawia pŭ polsku, a my już swój rodny jenzyk nie zapominami. Raniej to mało kto umiał rŭzmawiac' po litewsku, a teraz już wszyscy prawie umiejo, al'e wpierw to mało kto umiał. Moja mama nie umiała, ja wyszła za monż do Bejman z Mitrun i też nie umiała. Drugie jest wcal'e takie zakajane, takie strasznie nie l'ubio tej mowy, na co to po polsku, Litwa to musi być wszystko po litewsku. A mnie zdajsia, choć i dziesieńć umiec' jenzyków rŭzmawiac' to szczens'liwy człowiek byłby. Pac.S.

Raniej ja pu litewsku nie ruzmawiałam, tyku pu polsku i pu rusyjsku, a teraz ruzmawiami tyku pu litewsku (...). Ta sunsiadka kiedy niekiedy pu polsku ruzmawiamy, al'e tak jak ji w Wilkumierzu tu wiencej tak wiencej wszystkie pu pu litewsku. Wilk.EW.

Skutkiem przemian w sytuacji językowej dokonujących się przez cały wiek XX jest stopniowe ujednolicanie polilingwalnego obszaru kowieńskiego. Marginalizacji uległa polszczyzna i język jidysz. Po okresie sprzyjającym rozwojowi języka rosyjskiego jako środka komunikowania się na Kowieńszczyźnie w czasach ZSRR stopniowo ograniczeniu

podlega też jego zakres w nowej sytuacji społeczno-politycznej. Wszystkie te procesy zmierzają ku jednojęzyczności litewskiej.

§ 5. Język polski na Kowieńszczyźnie – zasięg geograficzny dawniej i obecnie

Geograficzny zasięg polszczyzny jeszcze na przełomie XX i XXI wieku pozostawał znaczny, co pokazała eksploracja terenowa, prowadzona w latach 1997-2003, choć nie można było mówić o zwartych obszarach polszczyzny tak jak na Wileńszczyźnie, mimo że w wielu wsiach polszczyzna była powszechnie znana w najstarszym i – rzadko – w średnim pokoleniu. Zasięg polszczyzny określony w trakcie penetracji terenowych w latach 1997-2003 i relacje informatorów dotyczące przeszłości pozwalają na skorygowanie opinii H. Turskiej o lokalizacji polskiego obszaru gwarowego na Kowieńszczyźnie w „trójkącie między Wilią, Niemnem i Niewiażą”. Przed II wojną światową gwary polskie (i ogólniej polszczyzna) zajmowały o wiele bardziej rozległe tereny od Kowna po Poniewież na północy, od Wiłkomierza na wschodzie po Czekiszki i Ejragołą na zachodzie. Nie można jednak zapomnieć o przedstawionym wyżej mieszanym – pod względem narodowościowym i językowym – charakterze tych terenów, zwłaszcza na jego obrzeżach.

Obrazowo ujął to V. Čekmonas, iż mamy tu do czynienia nie tyle z polską wyspą językową na Kowieńszczyźnie, co z archipelagiem wysp (Čekmonas 1991: 49). Rzeczywiście w trakcie ekspedycji dialektologicznych w latach 1997-2003 wyróżnić można było cztery stosunkowo zwarte – mimo postępującego procesu asymilacji – ośrodki skupiające ludność polskojęzyczną, takie jak:

a) Obszar na północ od Kowna, tj. okolice Bobt, Czekiszek, Wędziagoły, Łopi, Kormiałowa (lit. Babtai, Čekiškė, Vandziogala, Lapės, Karmėlava), obejmuje północną część rejonu kowieńskiego i południową – kiejdańskiego.

b) Teren wokół Kiejdan (lit. Kėdainiai) i Datnowa (lit. Dotnuva), który znajduje się w centrum rejonu kiejdańskiego, m.in. takie miejscowości, jak: Urniaże, Roszcze, Misztowty, Lipluny, Wołujcie, Ażelajcie, Wojnatyszki, Pojeśla, Kielaryszki, Bartuniszki (lit. Urnėžiai, Ruoščiai, Mištautai, Lipliūnai, Valučia, i Ažuolaičiai, Vainotiškiai, Pajieslys, Keleriškiai, Bartkūniškiai) .

c) Lauda, czyli okolice Wodoktów (lit. Vadoktai), Pacunel (lit. Počiuneliai), Mitrun (lit. Mitrunai) na południe od Poniewieża, teren położony na styku trzech rejonów: poniewieskiego, radwiliskiego i kiejdańskiego.

d) Obszar od Janowa (lit. Jonava) po Wiłkomierz (lit. Ukmergė) na wschodzie i po Szaty (lit. Šėta) na północy obejmuje rejon janowski, pogranicze kiejdańskiego i częściowo wiłkomierski.

Jeszcze raz należy podkreślić, że o ile w okresie międzywojennym można było mówić o zwartych obszarach polszczyzny, o tyle dziś należy mówić już tylko o reliktach tych arealów polskojęzycznych. Diasporyczny i uwarunkowany pokoleniowo obecnie charakter omawianych gwar polskich przejawia się zarówno w rozproszeniu społeczności polskojęzycznej, jak i w zakresie użycia ograniczonego do najstarszego – i rzadko – średniego pokolenia.

§ 6. Język polski na Kowieńszczyźnie – funkcje, zakres, prestiż i stratyfikacja

W ostatnim półwieczu wobec szybkiego zanikania gwar polskich i silnej interferencji języka litewskiego, wynikającej z bilingwizmu polsko-litewskiego, diametralnie zmienia się sytuacja języka polskiego na Kowieńszczyźnie. Skurczył się zdecydowanie jego zasięg społeczny i zakres funkcjonowania.

Na przełomie XX i XXI wieku w trakcie prowadzonej eksploracji terenowej społeczność polska była wyraźnie rozwarstwiona pokoleniowo pod względem kultywowania tradycji przodków i języka. Tylko część przedstawicieli najstarszego pokolenia, sporadycznie średniego, kultywowało – i to najczęściej w ograniczonym zakresie – polszczyznę i polską kulturę, polskie zwyczaje i obyczaje. Pokolenie młode i w większości średnie zdecydowanie już odeszło od polskości. Relacje między językami stosowanymi przez naszych rozmówców były skomplikowane. Dla większości osób z najstarszego, ale także i części średniego pokolenia, polszczyzna była językiem prymarnym, przekazanym im w dzieciństwie przez rodziców, język litewski natomiast – językiem sekundarnym, wyuczonym w szkole. Dla młodego pokolenia (jeśli zna polszczyznę, co dotyczy niewielu) oraz części średniego relacje te kształtowały się odmiennie.

Obecnie używanie polszczyzny w życiu codziennym właściwie zanikło. Jeszcze kilkanaście lat temu sprawnie, często jeszcze „po domu”, posługiwało się polszczyzną najstarsze pokolenie, które cechowała dwujęzyczność pełna, tj. przechodzenie z jednego języka na drugi, dobra, porównywalna znajomość obu języków. Dziś większość tych osób nie żyje. Dla przedstawicieli pokolenia średniego na ogół polszczyzna nie jest już kodem prymarnym, nie funkcjonuje jako język kontaktów codziennych, a jej znajomość często ogranicza się już tylko do znajomości biernej. Z wnukami (a często także i z dziećmi) najstarsze pokolenie rozmawiało po litewsku. Pokolenie młode jest już całkowicie

litewskojęzyczne. Por. wypowiedzi informatek z Piadzi i Kroków w rejonie kiejdańskim: *Nu już teraz wiecej zlitwinieli ludzie, dl'atego że młoda już oni po litewsku, te stara pu polsku* Piad.MJ; *My wszystka po polsku rozmawiali i moje ojcy, i teraz już, wiesz, dzieci nie chco po polsku, wiecej po litewsku.*KrokiAP; oraz z Lep w rejonie janowskim: *Ja Polaczka, po polsku rozmawiami. Dzieci pu polsku rozmawiali, ale nie mam żadnego już, poumierali moja dzieci. A wnuki to pu litewsku, pu polsku rozumiejo, ale nie rozmawiajo.* Lepy.PW.

Do wyjątków należą osoby młodsze, które charakteryzuje czynna znajomość języka polskiego, przekazana w rodzinie, nieco częściej można mówić o pasywnej jego znajomości. W odniesieniu jednak do stosunkowo jeszcze niewielkiej grupy osób można było mówić tu o pewnych próbach powrotu do polskiej tradycji językowej widocznych poprzez uczestnictwo młodzieży i dzieci o polskich korzeniach w szkołach niedzielnych i polskich organizacjach kulturalno-oświatowych. Trzeba jednak dodać, że jeśli uczyli się lub uczą się obecnie polskiego w szkołach niedzielnych – uczą się go już w zasadzie jako języka obcego. Z całą pewnością nie można traktować ich języka jako przykładu kowieńskiej polszczyzny regionalnej czy gwarowej, gdyż jest to kod sekundarny, wyuczony, powstały na bazie litewskich nawyków artykulacyjno-językowych, przyswajany poprzez filtr języka prymarnego, czyli litewskiego. W pierwszym wypadku mamy bowiem do czynienia z peryferyjną, wyspą gwarą polską powstałą w odległej przeszłości na substracie białorusko-litewskim, w drugim – z wariantem języka ogólnopolskiego, nasyconym – ze względu na prymarny kod litewski – licznymi interferencjami litewskimi, przyswajanym w wyniku edukacji, a nie językowego przekazu w rodzinie.

W I połowie XX w. polszczyzna miała inny status i inny prestiż społeczny. Najstarsze pokolenie moich informatorów sprzed kilkunastu lat (lata 1997-2001) urodzone na początku wieku miało jeszcze wyrazistą świadomość powiązań języka polskiego z polskością i szlacheckością, a języka litewskiego z chłopstwem. Polszczyzna cieszyła się wówczas wysokim prestiżem; była językiem „pańskim”, „lepszym”, którego znajomość nobilitowała użytkownika, a język litewski był językiem chłopstwa. Ten stereotyp zakorzeniony jeszcze w mentalności najstarszego pokolenia Polaków na Kowieńszczyźnie ukształtował się w czasach WKL. W literaturze przedmiotu podkreśla się, że to właśnie w sytuacji komunikatywnej WKL tkwią korzenie socjalnego zróżnicowania języków – niedowartościowania białoruskiego i litewskiego jako języków ludowych i wzrost prestiżu polszczyzny jako języka urzędowego, kościelnego i pańskiego (por. Smułkowa 1994; Straczuk 1999).

W Republice Litewskiej po I wojnie światowej sytuacja języka litewskiego zmieniła się diametralnie. Stał się on językiem państwowym, urzędowym, językiem szkoły, Kościoła, a

zatem zmienił się jego status i wzrósł jego prestiż w świadomości społecznej. Tymczasem polszczyzna w dalszym ciągu była najczęściej językiem kontaktów nieoficjalnym, językiem domowym, rzadziej – religijnym i – już przed wojną w ograniczonym stopniu językiem szkoły. Po wojnie jej zakres społeczny i funkcje jeszcze bardziej zostały ograniczone.

Obecnie prestiż gwary polskiej nie jest na Kowieńszczyźnie duży. Według świadectw samych informatorów jest ona uznawana za język:

- „zepsuty”, „niesprawiedliwy”, por. np.

niesprawiedliwie mówimy; no taka ta polska mowa, no zmówie sie, ale żeby tak sprawiedliwie, to nie moga Wendz.PG,

- „nieczysty”, por. *niaczysto po polsku rozmawiami* Wendz.M),

- niepoprawny, taki, którego należy się wstydzić, np.

nasza to mowa, jak powiedzieć, nie z gramatyki. Wedz.PG. W domu rozmawialiśmy po polsku cale życie i teraz jakoś jeszcze po litewsku nia tak mnie wychodzi jak trzeba. I po polsku nia rozmawiam tak poprawnie jak prawdziwe Pulacy, jak przyjeżdża kuzynka, no ich akcent jiny i mowa jina Krak.TK; *Tak po polsku nie rozmawiami jak trzeba, ala jak tak powiedzieć, tak jak to żargonizkai* Żej.AP.

Użytkownicy tej odmiany polszczyzny, zwłaszcza w Wendziagole i okolicach, byli określani mianem „żargonów”, por. np.

Jak Litwini nazywajo nas żargony. Jaka wasza mowa? No czy ty mówisz prosto po polsku pięknie? Jak Pulacy? A czy ty po litewsku rozumiesz? To jaki ty jesteś? Aż ty Biela|rus! Wemdz.MR;

Tutaj Pol'aków nia nazywają inaczej jak żargony, że my niasprawiedliwie rozmawiajem po polsku. Tak nasza rodzica rozmawiali, tak my tutaj. Wendz.PG.

Trzeba tu wyraźnie podkreślić, że język polski na Kowieńszczyźnie jest zróżnicowany społecznie, gdyż jeszcze dziś widoczne są pewne refleksy zróżnicowania stanowego. Wyodrębnia się trzy warianty socjalne: wysoki (język dawnego ziemiaństwa i inteligencji), średni (język drobnej szlachty) i wariant niski (język chłopów)³. Przedstawiciele byłej szlachty charakteryzuje nierzadko uniwalencja kulturowa, tj. przywiązanie do polszczyzny i do kultury polskiej jako jedynego wzorca kulturowego. Poprzez zachowanie polskich zwyczajów, pieśni, tańców, literatury, manifestują swoją przynależność do narodu polskiego. Stwierdzenie to odnosi się jednak tylko do starszego pokolenia. Natomiast potomków chłopstwa i części drobnej szlachty, zwłaszcza zdeklasowanej, cechuje biwalencja kulturowa,

³ Por. Sawaniewska-Mochowa 2000; Karaś 2001, 2001.

oscylowanie między językiem polskim i litewskim, kulturą polską i litewską, niejednokrotnie z oddawaniem preferencji kulturze litewskiej.

Wariant niski (polszczyzna ludowa) nie różni się wyraziście od wariantu drobnoszlacheckiego (średniego). Pewne różnice widoczne są tylko w idiolektach najbardziej świadomej narodowo i językowo części drobnej szlachty, której język można określić jako staranny wariant regionalno-dialektalny ewoluujący w kierunku polszczyzny ogólnej. Różnice te często mają charakter nie tyle jakościowy (brak pewnych cech, a występowanie innych), lecz – ilościowy, tj. polegają na częstotliwości występowania danego zjawiska językowego (np. akanie jest przede wszystkim cechą odmiany ludowej, występuje również w polszczyźnie szlachty zaściankowej, ale rzadziej). Frekwencja występowania danego zjawiska jest zatem uwarunkowana społecznie. Zróżnicowanie to widoczne jest również w sferze leksyki. Jeszcze inny typ stanowi język potomków dawnej inteligencji i bogatego ziemiaństwa, tj. wariant wysoki – polszczyzna ogólna z niewieloma cechami regionalnymi.

Należy podkreślić także duże zróżnicowanie idiolektalne w obrębie poszczególnych wariantów socjalnych i geograficznych. Tylko po części jest ono rezultatem różnic stanowych, tkwiących jeszcze do niedawna w świadomości najstarszego pokolenia. Na ogół natomiast jest to wynik biografii językowej informatorów, kontaktu z polszczyzną ogólną (w tym m.in. kontaktu z polską książką, prasą), z Polakami z Wileńszczyzny i z Polski, działalnością w Związku Polaków na Litwie itp.

§ 7. Język polski na Kowieńszczyźnie – lokalny wariant polszczyzny północnokresowej

Wyniki przeprowadzonej analizy potwierdzają, że gwary polskie na Kowieńszczyźnie to lokalny wariant polszczyzny północnokresowej wykazujący szereg cech wspólnych z pozostałymi odmianami języka polskiego na dawnych Kresach północnych (obecnie na Litwie, w południowej Łotwie i na Białorusi), zwłaszcza z odmianą wileńską i jeziorosko-ignalińską.

Do tych cech występujących na całych dawnych Kresach północno-wschodnich należą różne zjawiska wynikające z substratu rusko-litewskiego i wielowiekowego oddziaływania języka białoruskiego i litewskiego (np. *ajer*, *bulbowina*, *chebra*, *dyrsa*, *fest*, *grabel*, *grubinia*, *harhotać*, *hodować* ‘wychowywać’, *kaczać*, *kaczan*, *kaczerga*, *kakory*, *kałosza*, *kucia*, *(prze)kulić się*, *kułychać*, *mogilki*, *myć* ‘prać’, *odrynka*, *pałka* ‘laska’, *parszuk* / *parsiuk*, *podżyły*, *podynki*, *poszór*, *raudoniki*, *rogojsz*, *sadziba*, *skierdź*, *skoryna*, *sustawy*, *syrajeszki*,

szakaluk, śliżyki, świron, wakaruszki, wyarfować, wylupić ‘wybić’, *wypuściny, zaszpilać, zhuć się, żywiola*). Są to zatem białorutenizmy i lituanizmy o szerokim zasięgu.

Drugi rodzaj faktów językowych typowych dla polszczyzny północnokresowej to formy przestarzałe zachowujące się w tej peryferyjnej odmianie ze względu na oddalenie od centrum i przede wszystkim na odcięcie od żywego języka mówionego w kraju (np. *gawęda* ‘mowa’, *ojczyzna* ‘ojcowizna’, *rodzeństwo* ‘rodzina’, *cieplica, krama, kosa* ‘warkocz’, *lenować się, majtki* ‘spodnie’, *nadpis, pierwiej, (po)traktować* ‘(po)częstować’, *przeciwnie* ‘wstrętnie’, *ruchać (się), sklep* ‘piwnica’, *tedy, truna, zastanowić się* ‘zatrzymać się’, *zrazu*). Część z tych archaizmów zachowała się na dawnych Kresach Wschodnich pod wpływem ich odpowiedników leksykalnych wschodniosłowiańskich (białoruskich i rosyjskich).

Trzeci rodzaj środków językowych charakterystycznych dla polszczyzny kresowej jest wynikiem interferencji języka rosyjskiego. Podobnie bowiem jak na całych Kresach Wschodnich stosunkowo licznie występują w analizowanych tekstach rusycyzmy (np. *balnica, ch|alchoz / k|alchoz /kołchoz, chałchoźnik, kazionny, kwaterya* ‘mieszkanie’, *magazyn* ‘sklep’, *maszyna* ‘samochód’, *odkryć* ‘otworzyć’, *obuczać, piaczeńtować, presiedatiel, skirka, sojuz, strojka, szutka, uborka, uczyciel, witowka, znakomy, zarażenie* ‘zakażenie’, *zdarowy*). Ich frekwencja w poszczególnych idiolektach zależy przede wszystkim od pochodzenia (inaczej wygląda pod tym względem język przedstawicieli dawnej szlachty, inaczej chłopstwa) oraz innych czynników, takich jak: wykształcenie, wiek, typ pracy, służba w wojsku radzieckim itp. (por. wypowiedź informatora z Szat: *ja zróbiłem kul’aska taka, nałożym sie du jaszczyka tego gazety i wiozam sia do kioski. Nu tam potym pujda tam vezma gazety, nu gdzieś ich piaczentujo, stamtąd wezma, przystawia jinym, a potym oni pudliczo i dajo mnie. Mnie byli uformiwszy/, wie, już mogłem robic’ SzatyCT*) Zazwyczaj język przedstawicieli potomków bogatego ziemiaństwa i drobnej szlachty okolicznej zawiera ich o wiele mniej niż język chłopstwa. Cytaty i dłuższe wtręty rosyjskie pojawiają się w ich wypowiedziach znacznie rzadziej. Rusycyzmy, jakie się pojawiły w poszczególnych idiolektach, podobnie jak i na innych obszarach Litwy, mają zwykle uzasadnienie zewnętrzne, związane są z pracą, służbą w wojsku radzieckim itp. W dużym stopniu są to tzw. sowietyzmy.

Można zaobserwować jednak i pewną specyfikę odmiany kowieńskiej języka polskiego. Decydują jednak o niej nie tyle odrębne jakościowo zjawiska, gdyż polszczyzna na Litwie jest dość jednolita, co inna frekwencja i odmienna konfiguracja faktów językowych (ich występowanie lub brak) wspólnych z pozostałymi obszarami polszczyzny północnokresowej, szczególnie z obszarem wileńskim i jeziorosko-ignalińskim, większy

zakres interferencji języka litewskiego i nieznanne (lub tylko częstsze niż na pozostałych terenach gwarowych Litwy) archaizmy, związane z dłuższym odizolowaniem od języka ogólnopolskiego już od powstania Republiki Litewskiej, tj. od 1918 r. Wśród tych archaizmów są zarówno rodzime środki językowe, jak i obcego pochodzenia, m.in. liczna jest grupa starych latynizmów i rutenizmów. Dodać należy, że większa frekwencja niektórych zjawisk charakteryzujących też inne areale polskojęzyczne na Litwie często jest rezultatem silniejszej interferencji języka litewskiego uwarunkowanej aktywnym bilingwizmem. Dla dużej części badanych językiem częściej używanym jest bowiem język sekundarny – język litewski, a nie polszczyzna stanowiąca ich język prymarny. Niemało jest również cech językowych wspólnych z dialektami Polski etnicznej, najczęściej z gwarami podlasko-mazowieckimi czy – szerzej – z północnopolskimi, co świadczyłoby o wpływie tych dialektów, być może m.in. poprzez osadnictwo drobnej szlachty z Podlasia i Mazowsza na tych terenach.

Wyżej jedynie zasygnalizowano problematykę ściśle językową, zwłaszcza te cechy, które decydują o pewnej specyfice polszczyzny kowieńskiej. Pełniejsze omówienie zjawisk charakteryzujących opisywaną odmianę języka polskiego zostanie zawarte w odrębnym opracowaniu.

Wykaz skrótów informatorów

Buk.MK – Bukańce (lit. Bukonys) w rejonie janowskim, kobieta ur. w 1932 r. w Bukańcach, pochodzi z rodziny chłopskiej.

Krak.TK – Krakinowo (lit. Krekenava) w rejonie poniewieskim, kobieta ur. w 1939 r. w Jabłence pod Krakinowem, pochodzi z drobnej szlachty.

KrokiAP – Kroki (lit. Krakės) w rejonie kiejdańskim, kobieta ur. w 1931 r. w Macajciach koło Pojeśli, pochodzi z drobnej szlachty.

Lepy.OT – Lepy (lit. Lepiai) w rejonie janowskim, kobieta ur. w 1927 r. w Lepach, starowierka, która polszczyzny nauczyła się w dzieciństwie w środowisku polskim.

LepyPW – Lepy (lit. Lepiai) w rejonie janowskim, kobieta ur. w 1929 r. w rodzinie chłopskiej.

Pac.S – Pacunele (lit. Počiūnėliai) w rejonie radwiliskim, kobieta ur. w 1931 r. w Bejmanach koło Pacunel, pochodzi z drobnej szlachty.

Pon.WR – Ponotery (lit. Panoteriai) w rejonie wilkomierskim, kobieta ur. w 1930 r. w Ponoterach, pochodzi z rodziny chłopskiej, deklaruje się jako Litwinka, choć stwierdza, że w rodzinie mówiono tylko po polsku.

Piad.MJ – Piadzie (lit. Pėdžiai) w rejonie kiejdańskim, kobieta ur. w 1913 r. w Szatach, pochodzi z rodziny chłopskiej, mieszanej (matka – Polka, ojciec – Litwin).

Rosz. MC – Roszcze (lit. Ruoščiai) w rejonie kiejdańskim, kobieta ur. w 1933 r. koło Kiejdan (nie wiadomo, czy rodzina chłopska, czy szlachecka).

Rosz.WR– Roszcze (lit. Ruoščiai) w rejonie kiejdańskim, mężczyzna ur. w 1940 r. w Ażełajciach (ok. 5 km od Roszczy), pochodzi z rodziny chłopskiej.

SzatyCT – Szaty (lit. Šėta) w rejonie kiejdańskim, mężczyzna ur. w 1929 r. w Liejdanach, pochodzi z rodziny chłopskiej.

Urn.HU – Urniaże (lit. Urnėžiai) w rejonie kiejdańskim, kobieta ur. w 1929 r. w Urniażach koło Datnowa, pochodzi z drobnej szlachty.

Wendz.M – Wendziagoła (lit. Vandžiogala) w rejonie kowieńskim, mężczyzna ur. w Szatyjach (zaścianek szlachecki) koło Łopi w 1949 r.

Wendz.MR– Wendziagoła (lit. Vandžiogala) w rejonie kowieńskim, kobieta ur. w 1922 r. w Żejmach, pochodzi z rodziny chłopskiej.

Wendz.PG– Wendziagoła (lit. Vandžiogala) w rejonie kowieńskim, kobieta ur. w Jadwinowie koło Wendziagoły, pochodzi z rodziny szlacheckiej.

Wendz.ZB– Wendziagoła (lit. Vandžiogala) w rejonie kowieńskim, kobieta ur. w 1921 r., nie wiadomo, z jakiej rodziny (chłopskiej czy szlacheckiej) pochodzi.

Wiłk.EW – Wiłkomierz (lit. Ukmergė), dzielnica Zarzecze (uważana za polską dzielnicę, siedlisko rodu Mackiewiczów), kobieta ur. w 1931 r.

Wod.JD – Wodokty (lit. Vadaktai) w rejonie radwiliskim, kobieta ur. w Upicie w 1935 r., pochodzi z rodziny mieszanej (matka – Polka, ojciec – Litwin).

Wod.M – Wodokty (lit. Vadaktai) w rejonie radwiliskim, mężczyzna ur. w 1937 r. w Wodoktach.

Woł.AM – Wołujcie (lit. Valučiai) w rejonie kiejdańskim, mężczyzna ur. w 1918 r. w Wołujciach, pochodzi z rodziny chłopskiej.

Woł.HA– Wołujcie (lit. Valučiai) w rejonie kiejdańskim, kobieta ur. w 1925 r. w pobliskich Wojnatyszkach, pochodzi z rodziny chłopskiej.

Żej.AP – Żejmy (lit. Žeimiai) w rejonie janowskim, kobieta ur. w 1921 r. w Żejmach, pochodzi z drobnej szlachty.

Bibliografia:

Adomavičiūtė-Čekmonienė I., Čekmonas V., 1999, Polskojęzyczna wysepka pod Onikszdami, której dziś już nie ma (Z historii języka polskiego na Litwie rdzennej), – *Studia nad polszczyzną kresową IX*, red. J. Rieger, Warszawa, 33-55.

Birgiel N., Karaś H., 2006, Badania na pograniczu polsko-litewskim, – *Czynić słowami. Studia ofiarowane Krystynie Długosz-Kurczabowej*, red. H. Karaś, Warszawa, 61-73.

- Čekmonas V., 1991, Nad etniczną i językową mapą Polaków litewskich – o teraźniejszości i przyszłości, – *Lithuania*, nr 3-4, 44-51.
- Eberhardt P., 1997, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa: Przegląd Wschodni.
- Grek-Pabisowa I., 1997, Językowa rzeczywistość na Kresach północno-wschodnich, – *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, red. K. Handke, Warszawa, 145-179.
- Karaś H., 2001, O specyfice polszczyzny kowieńskiej (w porównaniu z odmianą wileńsko-smołwieńską), – *Studia nad polszczyzną kresową X*, red. J. Rieger, Warszawa, 137-160.
- Karaś H., 2002, *Gwary polskie polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa-Puńsk: Wydawnictwo „Auśra”.
- Karaś H., 2007, Sytuacja języka polskiego na Litwie dziś, – *Język polski jako narzędzie komunikacji we współczesnym świecie*, red. J. Mazur, M. Rzeszutko-Iwan, Lublin, 207-224.
- Karaś H., 2008, Zmiany sytuacji polszczyzny w wielojęzycznym regionie kowieńskim na Litwie w XX wieku, – *Poradnik Językowy*, z. 7, 38-48.
- Karaś H., 2009a, Polszczyzna w warunkach wielojęzyczności. Wybrane zagadnienia współczesnej sytuacji języka polskiego na Litwie, – *Zielonogórskie Seminaria Językoznawcze 2006-2007*, red. M. Hawrysz, Zielona Góra, 103-134.
- Karaś H., 2009b, Charakterystyka wyrazu *szlachta* w gwarach polskich na Litwie, – *W kręgu języka*, red. M. Skarżyński i M. Szpiczakowska, Kraków, 69-80.
- Karaś H., 2010, Cmentarze na Litwie jako znak wielokulturowego dziedzictwa Wielkiego Księstwa Litewskiego, – *Językowe i kulturowe dziedzictwo Wielkiego Księstwa Litewskiego*, red. J. Mędelska i Z. Sawaniewska-Mochowa, Bydgoszcz, 59-74.
- Karaś H., 2011, Uwagi o polskich inskrypcjach nagrobnych na Litwie, – *Nekropolie jako znak kultury pogranicza polsko-wschodniosłowiańskiego*, red. F. Czyżewski, A. Dudek-Szumigaj i L. Frolak, Lublin, 93-105.
- Karaś H., 2012, Sytuacja języka polskiego w okolicach Wiłkomierza na Litwie, – *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. 5, pod red. K. Czarnecka, D. Kowalska, Warszawa, 103-114.
- Karaś H., K. Rutkowska, K. Geben, W. Ušinskienė, 2001, *Język polski na Kowieńszczyźnie. Historia – sytuacja socjolingwistyczna – cechy językowe – teksty*, red. H. Karaś, Warszawa-Wilno: Dom Wydawniczy ELIPSA.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX w.*, Warszawa – Kraków: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Mędelska J., 1997, Wymowa kowieńska w zwierciadle słownikowym (na podstawie słownika litewsko-polsko-rosyjskiego z 1922 r.), – *Poradnik Językowy*, z. 7, 31, 32.

- Mędelska J., Marszałek M., 2001, Z badań nad stanem kulturalnej polszczyzny kowieńskiej w dwudziestoleciu międzywojennym, – *Język Polski* LXXXI, nr 6, 259-266.
- Mędelska J., Marszałek M., 2005, *Za murem. Polszczyzna wydawnictw publikowanych w Republice Litewskiej w latach 1919-1940 (na tle ogólnopolskim i północnokresowym)*, t. I. *Fonetyka, grafia*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.
- Rieger J., Masojć I., Rutkowska K., 2006, *Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa: Wydawnictwo DiG.
- Rutkowska K., 2002, Ukanie w gwarach polskich na Litwie, – *Język mniejszości w otoczeniu obcym*, red. J. Rieger, Warszawa, 77-85.
- Rutkowska K., 2006, Lituanizmy w gwarach polskich na Litwie, – *Rieger J., Masojć I., Rutkowska K., Słownictwo polszczyzny gwarowej na Litwie*, Warszawa, 71–105.
- Rutkowska K., 2010, Zapożyczenia litewskie dotyczące charakteru i wyglądu człowieka (Na materiale gwar polskich na Litwie), – *Acta Baltico-Slavica* 34, Warszawa, 9-23.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 1996, Polszczyzna kowieńska i Antoni Juchniewicz – *Język polski dawnych Kresów Wschodnich*, t. I, red. J. Rieger, Warszawa, 47-55.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 2000, Świat jeden, ale nie jednolity, czyli o zróżnicowaniu socjalnym polszczyzny kowieńskiej, – *Kontakty językowe polszczyzny na pograniczu wschodnim*, red. E. Wolnicz-Pawłowska, W. Szulowska, Warszawa, 221-229.
- Sawaniewska-Mochowa Z., 2002, *Ze studiów nad socjolektem drobnej szlachty kowieńskiej XIX wieku*, Bydgoszcz: Wydawnictwo Akademii Bydgoskiej.
- Sawaniewska-Mochowa Z., Zielińska A., 2007, *Dziedzictwo kultury szlacheckiej na byłych Kresach północno-wschodnich Rzeczypospolitej*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Smułkowa E., 1994, Język jako odzwierciedlenie stosunków między sąsiednimi narodami. Problematyka polsko-białorusko-litewska, – *Belarus, Lithuania, Poland, Ukraine, the foundation of historical and cultural traditions in East Central Europe*, ed. J. Kłoczowski, Lublin. Rome.
- Straczuk J., 1999, *Język a tożsamość człowieka w warunkach społecznej wielojęzyczności. Pogranicze polsko-litewsko-białoruskie*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Turska H., 1939/1995, *O powstaniu polskich obszarów językowych na Wileńszczyźnie*, Vilnius: Mintis [przedruk z 1939 r.].
- Zielińska A., 2002, *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*, Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.

Halina Karas

Instytut Języka polskiego

Uniwersytet Warszawski

Krakowskie Przedmieście 26-28, 00-927 Warszawa, Polska

e-mail: h.karas@uw.edu.pl

THE POLISH LANGUAGE IN THE KAUNAS REGION — ITS SITUATION, EVOLUTION AND STATE AT THE TURN OF THE 20TH AND THE 21ST CENTURIES

Summary

The paper outlines the situation of the Polish language in the Kaunas region (a former major Polish-speaking enclave) on the basis of field research conducted between 1997 and 2003. The dataset encompasses recorded conversations led in the Polish language in 90 places all over the Kaunas region. Over 150 informants for whom Polish was their primary code, i.e. one acquired within their family, without mediation of a different language, participated in the project.

The term 'Kaunas Polish language' pertains to varieties of Polish language as it has been used in the regions to the north of Kaunas up to the historical region of Liaudė, to the west of Kaunas up to Čekiškė and Ariogala, and to the east – as far as Ukmergė. Hence, it comprises the language used by Poles from the districts of Kaunas, Kėdainiai, as well as in the borderland of Kėdainiai – Panevėžys – Radviliškis regions, in the Jonava region, and partly also in the Ukmergė region.

The research allowed me to distinguish four centres consolidating the Polish-speaking community. These still relatively well-established (regardless of the assimilation processes that are currently at work) areas include:

a) The region lying to the north of Kaunas, i.e. around Babtai, Čekiškė, Vandžiogala, Lapės, Karmėlava; it covers the northern part of the Kaunas district and the southern part of the Kėdainiai district.

b) The region lying around Kėdainiai and Dotnuva, in the centre of the Kėdainiai district; it comprises i.a. villages such as Urnėžiai, Ruoščiai, Mištautai, Lipliūnai, Valučia, Ažuolaičiai, Vainotiškiai, Pajieslys, Keleriškiai, Bartkūniškiai.

c) The Liaudė region, lying around Vadoktai, Počiuneliai, Mitrunai to the south of Panevėžys; in the borderland of Kėdainiai—Panevėžys—Radviliškis regions.

d) The region extending from Jonava up Ukmergė in the east, and up to Šėta in the north; it covers the borderland of the Jonava and the Kėdainiai districts, as well as a part of the Ukmergė district.

The situation of Polish in these regions changed significantly due to the sharp shrink of the Polish-speaking community over the 20th century, as well as to the range and function of the language becoming more restricted, and its prestige decreasing. There is currently no continuity in the language transfer practices within families.

In the 20th century, especially in the second half of it, the Kaunas region used to be the largest area of Polish-Lithuanian bilingualism, a noticeably mixed one (primarily due to the post-war changes) as far as both ethnic and linguistic factors are concerned, with a clear generational variation with respect to the competence in Polish. At the turn of the 20th and 21st centuries, it subsides as a vanishing Polish language centre, with only a small percentage of Poles residing there, and the Polish language use being extremely restricted (basically merely home use, and primarily by the oldest generation, occasionally used by the middle generation where the Lithuanian language has become dominant). The majority of the middle generation as well as the youngest generation has decidedly abandoned the Polish tradition. It is only occasionally that Polish remains the language of social contact, and it is true solely in the case of the oldest generation.

The Polish language in the Kaunas region was socially, geographically and idiolectally diversified. It has preserved the remnants of the former social classes in its three-fold variation: the superior variant represented by the descendants of nobility and intelligentsia; the middle variant exposed by the gentry; and the low (folk) variant employed by the peasants.

The first half of the 20th century saw Polish as a significantly prestigious language, an interdialect enabling the communication of all people, the language of the gentry, a “better” language, adding social regard to its user. The Polish dialect in the Kaunas region is currently no longer in good standing. The informants themselves state that the language is considered to be “spoilt,” “unjust,” “dirty,” incorrect; it is a language one needs to be ashamed of. The

people using this variant of Polish were dubbed “the jargons.” The prestige of Lithuanian as the official language, as well as that of the church and education, has in turn increased.

The Polish language in the Kaunas region is a local variety of Polish of the Northern Borderlands. Its specificity resides in the fact that – as compared to other Polish dialects in Lithuania – it displays a larger range of interference of the Lithuanian language due to active Polish-Lithuanian bilingualism, as well as more archaic forms (because of its peripheral status). The dialects also differ as far as the frequency of various linguistic features and their configuration are concerned.